

Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 500 σελ.

Κυκλοφορεί από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης το βιβλίο της Λήδας Παπαστεφανάκη, διδάσκουσας στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Ιωαννίνων, με τίτλο *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Πρόκειται για μια πιο ολοκληρωμένη επεξεργασία του διδακτορικού της που εκπόνησε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης υπό την επίβλεψη του Χρήστου Χατζηωσήφ. Με ερευνητική αφετηρία το εργοστάσιο Ρετσίνα, η έρευνά της ξεδιπλώνεται μέσα από τα ερωτήματά της και τη δημιουργική σύνθεση διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε πολλαπλά πεδία χωρίς να συνθλίβεται στη σύγχυση και στη μερικότητα. Πρώτον, γιατί έχει πλήρη και καθαρή συνείδηση του εγχειρήματός της και, δεύτερον, γιατί αισθάνεται σίγουρη για τη μεθοδολογική της βάση και τις προτεραιότητες που δίνει σε αυτή. Συγκεκριμένα επιλέγοντας να χρησιμοποιήσει το αναλυτικό εργαλείο «κοινωνικό φύλο» επιμένει πως η ταξική ανάλυση δεν είναι ένα εξαντλημένο και αποδυναμωμένο ιστοριογραφικά εργαλείο, δεν είναι απλώς μια αφηγηματική αρχή ισότιμη δίπλα στις άλλες. Αντιθέτως, «η έννοια της κοινωνικής τάξης

παραμένει αναλυτική κατηγορία απαραίτητη για την εξήγηση της κοινωνικής αλλαγής και της συλλογικής δράσης των υποκειμένων». Συνδυαστικά και όχι ανταγωνιστικά «κοινωνική τάξη» και «κοινωνικό φύλο» αποτελούν συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων. Ταυτοχρόνως, ενώ αναγνωρίζει τη σημασία της μελέτης «των αναπαραστάσεων και των λεκτικών κατασκευών» για τη ζωή και τη δράση των ιστορικών υποκειμένων, σε τελική ανάλυση τονίζει πως «τόσο οι έμφυλες όσο και οι ταξικές σχέσεις διαμορφώνονται και συγκροτούνται από συνθήκες υλικές και πολιτικές». Με αυτόν τον τρόπο, η Παπαστεφανάκη μετέχει στον ζωντανό «διάλογο» που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας και ευρύτερα των κοινωνικών επιστημών, προσφέροντας μια συνθετική ματιά που έχει όμως συγκεκριμένο ηγεμονικό πρόσημο. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό: σε μια εποχή που οι κοινωνικοί επιστήμονες θεωρητικοποιούν τη ρευστότητα, μαγεύονται από τις ενδιάμεσες αποχρώσεις και τα μη «καθαρά» χρώματα, εμμένουν στο ανολοκλήρωτο ως μεθοδολογική πρόταση αλλά και ως κατάληξη πολλές φορές των ερευνητικών συμπερασμάτων, η Παπαστεφανάκη τολμά να συγκροτεί μια

ολοκληρωμένη μεθοδολογική πρόταση και να ολοποιεί το αντικείμενό της. Με άλλα λόγια, μας προσφέρει τελικά μια συνολική και ενιαία εικόνα-άποψη για την ελληνική κλωστούφαντουργία, τη γυναίκα εργάτρια, την εργατική πόλη του Πειραιά. Και αυτό το καταφέρει πετυχαίνοντας ακόμη μια σύνθεση, ενοποιώντας την κοινωνική με τη βιομηχανική ιστορία. Δεν παρουσιάζει δηλαδή τις τεχνικές πλευρές της παραγωγής με μια κουραστική λεπτομέρεια αποξενωμένες από τον εργάτη-άνθρωπο, αλλά σε άμεση συνάρτηση με την προϊούσα αλληλεπιδρούμενη ιεραρχική, έμφυλη, χωρική, ταξική κοινωνική δομή. Δεν ανακαλύπτει βέβαια η Παπαστεφανάκη μόνη της αυτές τις ηγεμονικές συνθέσεις, ούτε όμως κάνει απλή προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα διεθνών ιστοριογραφικών προτάσεων. Προέρχεται από μια συγκεκριμένη, θα λέγαμε, μαρξιστική τοποθέτηση στην ελληνική ιστοριογραφία. Δεν μένει όμως φοβικά έγκλειστη, ανήμπορα παραδοσιακή και απλώς καταγγέλλουσα απέναντι στις θεωρητικές και μεθοδολογικές προκλήσεις της εποχής. Με αυτοπεποίθηση, αν και απολογητική σε κάποια σημεία, σαν να αισθάνεται μεγάλο το βάρος, σηκώνει το γάντι και τολμά να απαντήσει, να αντιπροτείνει, να προχωρήσει τη συζήτηση. Βάζει το δικό της λιθαράκι στη διαμόρφωση μιας σύγχρονης φεμινιστικής μαρξιστικής ελληνικής ιστοριογραφίας.

Συγκεκριμένα, αφού στην εισαγωγή παρουσιάζει τους μεθοδολογικούς της προβληματισμούς, ξεκινάει το πρώτο μέρος με τίτλο «Πόλη, βιομηχανία, αγορά

εργασίας». Στο πρώτο κεφάλαιο παραθέτει τη γένεση και την ιστορική εξέλιξη του Πειραιά από το 1830 έως το 1940. Δίπλα στα δημογραφικά δεδομένα, τις οικονομικές δραστηριότητες στο εμπόριο, το λιμάνι, τη βιομηχανία, δίπλα στις περιγραφές των υποδομών και των χώρων, αναδεικνύεται η εργατούπολη με τις εργατικές συνοικίες, την τεράστια δυστυχία, τις παράγκες, τις αρρώστιες, το θάνατο. Αναδεικνύεται ο αστικός λόγος που κατασκευάζει την κυρίαρχη ιδεολογία για τους εργάτες και το εργατικό ζήτημα. Για παράδειγμα, ο προβληματισμός για τα εργατικά δεινά συχνά αφεσιδιάζει των ταξικών αιτιών και ηθικοποιείται μέσα από μια αστική πατερναλιστική οπτική καταγγέλλοντας την ηθική και πολιτισμική κατάρπτωση των εργατικών στρωμάτων. Ταυτόχρονα, περιγράφονται οι νέες μορφές κοινωνικότητας και θεάματα που διαμορφώνουν τη συλλογική ζωή της πόλης. «Η αθλητική δραστηριότητα τόσο της μεσαίας τάξης όσο και της κατώτερης τάξης προσέφερε ένα μέσο για τη συγκρότηση εθνικών (αλλά και τοπικών, ταξικών, έμφυλων) ταυτοτήτων», γράφει η Παπαστεφανάκη αναφερόμενη στους αθλητικούς συλλόγους. Αναφέρεται στην πρόσληψη της πόλης ως μοντέρνας και βιομηχανικής από τους διηγηματογράφους. Δίνει τη διάσταση των λαϊκών μορφών ψυχαγωγίας του λαϊκού θεάτρου, του ρεμπέτικου, του εργατικού αθλητισμού. Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Η αποκατάσταση της κόρης και ο χρηστός τεχνίτης», και υπότιτλο «Άνδρες και γυναίκες στην αγορά εργασίας» παρατηρεί το μετασχηματισμό

του παραδοσιακού οικογενειακού καταμερισμού εργασίας με την ενεργό συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία, την προλεταριοποίηση δηλαδή των γυναικών. Η γυναίκα εργάτρια και ο άνδρας τεχνίτης δεν είναι ουδέτερες έννοιες ούτε ταξικά ούτε από την πλευρά του φύλου. Συνδέει την πρακτική της φιλανθρωπίας με την εργασιακή πειθαρχία και τον εγκλεισμό των αλητών στα φιλανθρωπικά ιδρύματα με μια βίαιη και εξωοικονομική προλεταριοποίηση προς όφελος των επιχειρηματικών σχεδίων. Ως εκ τούτου δεν διαβλέπει στο λόγο ηθικής και στην ιδεολογία της φιλανθρωπίας μόνο μια λειτουργία που αποφέρει κύρος στους αστούς και καλύπτει τον ελεύθερο χρόνο των αστών γυναικών. Αντιθέτως, βλέπει μια λειτουργία ενταγμένη σε ένα ταξικό οικονομικό σχέδιο βιομηχανικής καιπιταλιστικής ανάπτυξης που προϋποθέτει τον ταξικό έλεγχο, την υποταγή και πειθαρχία και αποσκοπεί στην οικονομική εκμετάλλευση των ημιπρολεταριακών και λούμπεν προλεταριακών στρωμάτων του Πειραιά. Περιγράφει τις ιδιαιτερότητες της γυναικείας εργασίας μέσα από το δικό τους πρίσμα, τη δική τους κουλτούρα με βάση το δικό τους αξιακό σύστημα. Οι γυναίκες βλέπουν την εργασία τους ως ένα προσωρινό στάδιο πριν από το γάμο και όχι ένα βιοποριστικό επάγγελμα που τους αποδίδει ταυτότητα εργάτη όπως συμβαίνει αντίστοιχα στους άνδρες εργάτες. Αναφέρεται στο ρόλο της παιδικής εργασίας ως φτηνής και υπερεκμεταλλεύμενης εργασίας και την άρνηση τόσο του εργατικού πληθυσμού όσο και του επιχειρημα-

τικού κόσμου να προσαρμωστούν στις κρατικές προσπάθειες περιορισμού και προστασίας της, αλλά και στην ίδρυση των πρώτων σωματείων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετά την κλωστοϋφαντουργία και την τεχνολογική αλλαγή, περιγράφει το ελληνικό μοντέλο σε σχέση με το διεθνές. Έτσι, στο τρίτο κεφάλαιο ξεκινά με την περιγραφή της παραγωγικής διαδικασίας και των μηχανών που μεταποιούν το βαμβάκι σε ύφασμα τον 19ο αιώνα διεθνώς. Βασικό της επιχείρημα είναι ότι, «παρά τις μηχανικές εξελίξεις στα κλωστικά μηχανήματα, η ανθρώπινη παρέμβαση κατά τη διάρκεια της νηματοποίησης δεν εξαλείφθηκε πλήρως». Παρακολουθεί το διεθνές πλαίσιο, την ηγεμονία της Βρετανίας, την εμφάνιση στη συνέχεια των άλλων βιομηχανικών κρατών, τόσο των μεγάλων (ΗΠΑ, Ιαπωνία) όσο και των μικρότερων (Βαλκάνια) διαμορφώνοντας έτσι το πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού, ενώ μικρή αναφορά γίνεται και στο ρόλο του διεθνούς εργατικού κινήματος και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας. Συνδέει την εμφάνιση της ελληνικής βαμβακουργίας με τον Αμερικανικό Εμφύλιο, σημειώνει τη δυσκολία μετάβασης στην υφαντουργία και τον σημαντικό ρόλο των κρατικών παραγγελιών για τα πειραιώτικα υφαντουργία. Η κλωστοϋφαντουργία του Μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε από ποσοτική επέκταση και ταχεία ανάπτυξη τη δεκαετία του 1920 και από σχετική επιβράδυνση κατά τη δεκαετία του 1930. Οι εγκαταστάσεις της βαμβακουργίας ήταν από τις φθηνότερες βιομηχανικές εγκαταστάσεις τον 19ο και

τις αρχές του 20ού αιώνα. Η βαμβα-
κουργία απασχολούσε σημαντικό αριθ-
μό εργαζομένων από τον 19ο αιώνα και
ως τον Μεσοπόλεμο, με υψηλή συμμετο-
χή γυναικών. Η διάρκεια εργασίας απο-
τέλεσε καίριο ζήτημα διαπραγματεύσης
τόσο μεταξύ των εργατών όσο και μετα-
ξύ των βιομηχάνων, αφού οι μακεδονι-
κές εταιρείες παραβίαζαν τις εργατικές
νομοθεσίες. Η πλειονότητα των προϊό-
ντων που απευθύνονταν στην ελεύθερη
αγορά καταναλώνονταν από τα λαϊκά
στρώματα, ενώ ένα μέρος της εξαγόταν
στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο τέ-
ταρτο κεφάλαιο εστιάζει στην Κλωστο-
ϋφαντουργία Ρεσίνα, την ιστορία της
οικογένειας, την ίδρυση της βιομηχανίας,
τις οικογενειακές και πολιτικές στρατη-
γικές της, την τεχνολογία της βιομηχα-
νίας, τα κεντρικά πρόσωπα της εταιρεί-
ας, τα προϊόντα και τις αγορές στις οποί-
ες απευθύνονταν φτάνοντας στη διάλυ-
ση της εταιρείας και το κλείσιμο του ερ-
γοστασίου στα 1981. Το πιο ενδιαφέρον,
θα έλεγε κανείς, μέρος του βιβλίου αφο-
ρά την εργασία. Στο πέμπτο κεφάλαιο
ερευνάται η σύνθεση του προσωπικού
στη Βιομηχανία Ρεσίνα, που αποτελεί-
ται από άνδρες, γυναίκες και παιδιά, οι
δυνατότητες της κινητικότητας και ο ρό-
λος της γυναικείας εργασίας μέσα από
το πρίσμα όχι της ευκαιριακής δουλειάς
αλλά της πραγματικής προλεταριοποίη-
σης. Στην Κλωστοϋφαντουργία Ρεσίνα
συνυπήρχαν δύο κατηγορίες εργατικού
δυναμικού. Η πρώτη κατηγορία αποτε-
λείται από άνδρες και γυναίκες όλων των
ειδικοτήτων με σταθερή σχέση εργασίας
και η δεύτερη κυρίως από γυναίκες με πε-

ριστασιακή και κυμαινόμενη σχέση. Αυ-
τή η δεύτερη αποσκοπούσε στη μείωση
του κόστους εργασίας και συνδυάζεται
με τον «παλαιό» τεχνολογικό εξοπλισμό.
Τα εθνοτοπικά δίκτυα από τις περιοχές
των Κυκλάδων και της Πελοποννήσου
εξασφάλιζαν το εργατικό δυναμικό της
εταιρείας. Στο έκτο κεφάλαιο αναλύει
διεξοδικά τον καταμερισμό εργασίας κα-
τά φύλο ως στοιχείο που εξυπηρετεί την
ανισότητα των ανδρικών και γυναικεί-
ων ημερομισθίων, την κατ' αποκοπή μορ-
φή αμοιβής που ενισχύει την εντατική ερ-
γασία για την αύξηση του μεροκάματου,
τη λειτουργία του συστήματος των υπερ-
γολαβιών που εντείνει την ανισότητα των
αποδοχών, ενώ η αμοιβή με ημερομίσθια
παρουσιάζει επίσης ανισότητες μεταξύ
ανδρών και γυναικών, οι οποίες προκύ-
πτουν από τις γενικότερες κοινωνικές
σχέσεις εξουσίας της πειραϊκής κοινω-
νίας. Τέλος, εξετάζει το μισθό ως οικο-
γενειακό εισόδημα και τη σημασία να ερ-
γάζονται πολλά μέλη μιας οικογένειας
στην επιχείρηση. Η χρήση πινάκων εξ-
ασφαλίζει την άμεση κατανόηση των δε-
δομένων. Στο έβδομο κεφάλαιο εξετάζει
τις ειδικότητες και την ιεραρχία στην ερ-
γασία διερευνώντας σε βάθος τη σχέση
επιπέδου εκμηχάνισης και ειδικοτήτων.
Η εταιρεία χρησιμοποιεί εσωτερική αμι-
σθί γενική και τεχνική εκπαίδευση για
τους νέους/ες εργάτες/τριες, διαμορφώ-
νοντας τους τεχνίτες που χρειάζεται φτη-
νά. Η τάση αυτή των εταιρειών συσχετί-
ζεται με την αδιαφορία που επέδειξαν οι
ιθύνοντες και ο ίδιος ο Ρεσίνας ως δή-
μαρχος να ιδρυθούν τεχνικές σχολές στην
πόλη. Η κοινωνική αντίληψη ότι οι άν-

δρες γενικά έχουν κλίση προς τις μηχανές καθορίζει και την έμφυλη σχέση εργασίας - τεχνολογίας και δημιουργεί ειδικευμένους τεχνίτες και «αποειδικευμένες» εργάτριες. Αλλά και μέσα στις δύο αυτές κατηγορίες υπάρχουν διαβαθμίσεις, καθώς στις εργασίες των μεταφορέων και όπου χρειάζεται μυϊκή δύναμη αναλαμβάνουν οι άνδρες. Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται βήμα βήμα και λεπτομερώς η διαδικασία της παραγωγής σε σχέση με την εργασία. Στο όγδοο κεφάλαιο εξετάζονται το ωράριο (το οκτάωρο καθιερώθηκε το 1937 στον κλάδο) και οι συνέπειες των συνθηκών εργασίας στην υγεία των εργαζομένων. Δεν είναι τα εργατικά στρώματα νοσηρά αλλά η ίδια η εργασία είναι που εμπεριέχει τη νοσηρότητα. Δεν είναι επιπόλαιοι οι εργάτες για τα εργατικά ατυχήματα, δεν είναι η αμορφωσιά των εργατών η αιτία για την άρνηση προσαρμογής σε προστατευτικά μέσα, αλλά είναι υπεύθυνη η ίδια η εντατικοποίηση της εργασίας. Οι γνωματεύσεις του γιατρού της επιχείρησης, οι καταγγελίες των εργατικών εφημερίδων, οι διαμαρτυρίες των ίδιων των εργατριών μάς δια φωτίζουν για τις συγκεκριμένες νόσους και τα εργατικά ατυχήματα που προκαλούσε το εργοστάσιο στους/στις εργάτες/τριες. Στο ένατο κεφάλαιο η συγγραφέας διαπραγματεύεται το ζήτημα της διαχείρισης της εργατικής δύναμης. Στον Ρεσίνα ενδύεται έναν φιλανθρωπικό πατερναλιστικό λόγο και πρακτική. Ο βιομήχανος-δήμαρχος Ρε-

σίνας εξελίσσεται από φιλάνθρωπος προστάτης των εργαζομένων σε προστάτη ολόκληρης της εργατικής τάξης της πόλης. Προσέφερε συσσίτιο στους εργάτες και δάνεια στους επί χρόνια εργαζόμενους στο εργοστάσιο. Το πρώτο προκαλούσε αντιδράσεις ενώ το δεύτερο διαμόρφωνε μια σταθερή συναίνεση και οικονομική σχέση. Στο δέκατο κεφάλαιο παρουσιάζει την εργατική συλλογική δράση, το συνδικαλισμό, τις διαμαρτυρίες και τις απεργίες στον Πειραιά και στα σωματεία του κλάδου δίνοντας έμφαση στο ρόλο του κομμουνιστικού κινήματος, τόσο του ΚΚΕ όσο και Σπαρτακιστών και των Αρχειομαρξιστών. Περιγράφει τις συγκρούσεις μέσα στα σωματεία μεταξύ των ρεφορμιστικών και κομμουνιστικών παρατάξεων. Το τελευταίο αυτό κεφάλαιο συνιστά σημαντική συμβολή στην ιστορία του εργατικού κινήματος καθώς παρουσιάζει τον οικονομικό χαρακτήρα των εργατικών διεκδικήσεων.

Το έργο της Παπαστεφανάκη εξαιτίας ακριβώς αυτής της πολυπρισματικότητας συνομιλεί και αντιπαρατίθεται ταυτόχρονα με πολλές απόψεις για τον Πειραιά, για τα ημερομίσθια, για το χαρακτήρα της εργασίας και των διεκδικήσεων, για το φύλο. Σε κάθε περίπτωση εκτός από ιστορικό εργαλείο είναι ένα σημαντικό εργαλείο για το ίδιο το συνδικαλιστικό και εργατικό κίνημα.

Κώστας Παλούκης